

Građanstvo u Habsburškoj Monarhiji (*Znanstveni skup održan u Brixenu 7—10. XI 1990*)

ISKRA IVELJIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

Što je zapravo građanstvo i može li se njegov razvoj barem u srednjoevropskom obzoru pratiti kao u biti jedinstven historijski fenomen ili specifičnosti pojedinih zemalja nadjačavaju i lome crtu zajedništva? Kakav je odnos centara i periferija Monarhije sa stanovišta emancipacije građanstva? Kakva je struktura građanstva i međuodnos njegovih pojedinih skupina? Koji su čimbenici utjecali na svakodnevni život, moral i navike građana? To su samo neka od pitanja koja opravdavaju održavanje međunarodnoga znanstvenog skupa o građanstvu Habsburške Monarhije (*»Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Gruppen-Regionen-Identitäten«* — *»Građanstvo u Habsburškoj monarhiji-Skupine-Regije-Identiteti«*, Brixen 7—10. XI 1990. Organizatori: Južnotirolski institut za kulturu, Općina i gradski arhiv Brixena; Znanstvena koncepcija: Ernst Bruckmüller, Hans Heiss, Hannes Stekl i Peter Urbanitsch). S obzirom na to da je na skupu sudjelovalo čak 26 referenata iz Italije, Austrije, Mađarske, Češko-Slovačke, Jugoslavije i SAD, ne mogu prikazati sva izlaganja, pa ću se osvrnuti samo na neke, po mom mišljenju, ključne naglaske iz saopćenja i diskusija.

Referati bi se uvjetno mogli podijeliti na tri tematske skupine: a) građansku kulturu u najširem smislu riječi (njemački termin *»Bürgerlichkeit«* doslovce je neprevodiv na hrvatski; koristim se za njega izrazom građanska kultura kao cjelovit sustav vrijednosti i navika koji obuhvaća moral, svakodnevni život i kulturu u užem smislu), b) odnos središta i periferija s aspekta razvoja građanskog društva, i c) građanstvo prema drugim socijalnim slojevima te odnos pojedinih dijelova građanstva, npr. građanske inteligencije i buržoazije. Podjela je uvjetna i većina referata ne može se razmatrati u okvirima samo jedne tematske cjeline.

U sklopu teme o građanskoj kulturi predstavljeni su referati o građanskim udruženjima, salonima, obiteljskom životu i položaju žena. Neupućeni čitatelj mogao bi pomisliti kako se važnosti udruženja za građansku kulturu i nema ništa bitno novo pridodati. Takve navode lako opovrgava referat Hansa Petera Hyea (*»Wiener Vereinsmaier um 1850«*) koji je osvijetlio upliv udruženja na svakodnevni život njegovih članova i ukazao na stvaranje *»unutrašnje javnosti«* unutar svakog udruženja. Uzme li se u obzir da su neki bečki građani za neopapsolutizma sudjelovali u radu čak 25 društava najrazličitijeg profila, od glazbenih do privrednih i vjerskih, njihovo značenje za građanski način života lijepo je potkrijepljeno konkretnim podacima. Napomenula bih i Hyeovu mi-

sao da se katolički kler, svojom ulogom prvenstveno u prirodnoznanstvenim udruženjima i time u »znanstvenoj javnosti«, uključio u domenu građanstva. Ta tvrdnja naišla je na veliko zanimanje, a pojednostavnjeno sažimajući raspravu moglo bi se reći kako je apriorna nepripadnost duhovništva građanskoj kulturi uvelike problematizirana. Udruženja lombardskog građanstva prikazao je Marco Meriggi (»Das Bürgertum der Lombardei im Spiegel des Vereinswesens«), naglasivši kako je za razliku od austrijskog, lombardsko činovništvo tek u malom broju bilo članovima građanskih udruženja.

Zasebnu cjelinu unutar prve skupine saopćenja predstavlja tematski sklop o položaju žena i uopće odnosu među spolovima u procesu emancipacije građanstva. Dva su ključna referenta pri tome iz povijesna materijala izvukli različite zaključke. Renate Flich (»Aufbruch aus der Fremdbestimmung — Die Bürgerin auf der Suche nach einer eigenen Identität«) ustvrdila je da su emancipirane Austrijanke potkraj 19. stoljeća željele uložiti supruga i majke dodati i onu radne, poslovne žene, težeći ne uvijek osporavanju tradicijom posredovanog položaja žene, već njegovom proširenju. Štoviše, u profesionalnoj djelatnosti žene vidjele su prednost i za njezinu ulogu majke, jer će žena produhovljena i ispunjena radom svojoj djeci moći pružiti kvalitetniji i širi odgoj. Suprotno tom mišljenju, Pieter M. Judson (»Die unpolitische Bürgerin im politisierenden Verein. Zu einigen Paradoxen des bürgerlichen Weltbildes im 19. Jahrhundert«) zaključuje kako je svaki aktivizam žena donosio i ideološka opravdanja utemeljena na razlikama između spolova. Tako je udio žena u udruženjima pridonio njihovoj politizaciji ali i produbio jaz između javne i privatne sfere života.

Da nema malih i velikih tema, jer je relevantan samo pristup istraživača, pokazali su referati Hansa Haasa o ljetovanjima građana na selu (»Die Sommerfrische. Ort der Bürgerlichkeit?«) i Roberta Hoffmanna o utjecaju željeznice na građansko društvo Salzburga (»Die Auswirkung des Eisenbahn-Anschlusses auf die bürgerliche Gesellschaft der Stadt Salzburg«). Doduše, mislim da su oba saopćenja ponešto jednoznačna, a razložit ću to na primjeru boljeg, Hoffmannovog. Autor je istakao da je austrijska historiografija predugo naglašavala važnost izgradnje željeznica za modernizaciju privrede a zapostavljala njezin utjecaj na razvoj građanskog društva u cjelini. Hoffmann uspješno pokazuje kako je uključivanje Salzburga u željezničku mrežu 60-ih godina 19. stoljeća rezultiralo dubokim promjenama u kulturi i političkom organiziranju građanstva toga grada. Omogućivši nadregionalnu komunikaciju, željeznička je mreža pridonijela ne samo omasovljenju građanskih udruženja, posebice pjevačkog i gimnastičkog, već i osnivanju novih političkih organizacionih formi te bila uvelike korisna, prije svega, pobornicima velikonjemačkog rješenja. Nadalje, željeznica je izmijenila i svakodnevni ritam grada i mentalitet njegova stanovništva, unijevši novu dinamiku i iziskujući preciznost, planiranje i radinost. Čak se i gradski sat ravnao prema dolasku vlakova! Ipak, nadahnuti Hoffmannov referat poetizirao je željeznicu uzdigavši je do, rekla bih, nezasluzenih visina, jer utjecaj željeznica nije uvijek bio isključivo blagotvoran. Lijepo se to dade vidjeti upravo na hrvatskom prostoru gdje su željezničke pruge do Nagodbe bile građene u interesu bečkog, a potom peštanskog središta, zaobilazeći osnovne privredne interese Hrvatske. Stoga se u našoj historiografiji često isticao negativan privredni učinak prvih pruga. Ipak, ne bi valjalo zaboraviti kako je željeznica predstavljala moderno prometalo koje je domaćim privred-

nim krugovima, prije svega njihovom najsposobnijem dijelu, veletrgovcima i poduzetnicima, osiguravalo nesmetan i brz dotok robe.

Tom tematskom sklopu dodala bih i važno pitanje postavljeno u diskusiji. Naime, H. Haas zapitao se je li doista opravdan stav njemačkog historičara Jürgena Kocke da se pri definiranju građanstva prednost daje kulturnim parametrima. Nije se odveć teško složiti s Haasom kako je lagodnije razmatrati složeno pitanje: Tko su građani? s kulturološkog aspekta, jer je fleksibilniji i širi ali i neprecizniji. Po mom mišljenju riječ je zapravo o zamjeni teza, jer ekonomski i kulturni parametri ne ocjenjuju isti sklop vrijednosti. Nadalje, ni ekonomski kriteriji, npr. veličina i podrijetlo imetka, ne moraju uvijek dati jasne odgovore, jer gornja granica imetka ne postoji za građanstvo niti može predstavljati razlikovno svojstvo između plemstva i građanstva. Ta se razlika eventualno daje vidjeti po izvoru prihoda (zemljoposjedu, renti, tvornici, trgovini), no valja imati na umu da je dio bogatog građanstva kupovao zemljoposjede što je bilo dalo povoda da se, prvenstveno u njemačkoj historiografiji, piše o »feudalizaciji« građanske elite. Kriteriji kulturološke definicije odgovarali bi na pitanje: Tko je živio građanskim načinom života? Iako se u odgovore na to pitanje dadu uvesti brojčano iskazivi podaci (veličina stana, broj posluge), jer način života određuju i ekonomski parametri, očito je da kulturološka definicija izmiče brojkama pa joj poimanje morala ili svijest o pripadnosti određenom socijalnom sloju daju važno određenje. Ne smije se zaobići ni problem mogu li se u građansku kulturu uključiti i pripadnici negrađanskih slojeva te je li za građansku kulturu presudna svijest o pripadnosti građanstvu, primjereno građansko podrijetlo ili sam način života? Imam pri tome u vidu osiromašene plemiće načina života kojih nije se morao u bitnom razlikovati od onog građanske inteligencije. Ukoliko u takvih pauperiziranih plemića nije izražena svijest o pripadnosti plemstvu, niti ustraju na grbovnici kao dokumentu koji ih sam po sebi dijeli od ostalih slojeva, čini mi se da nema razloga da se i oni ne bi smatrali dionicima građanske kulture. Zaključno bih se izjasnila za razumno dopunjavanje ekonomskih i kulturoloških kriterija ali uz ogradu da ne moraju uvijek dati istovjetne rezultate. U svakom slučaju valjalo bi naglasiti kako nema posve preciznih i savršenih parametara te da postoji niz preklapanja i rubnih kategorija.

U sklopu tematike odnosa središta i periferija valja istaći da nije riječ samo o opreci razvijenih i nerazvijenih zemalja Monarhije, nego se periferikalnost sve više rabi i unutar austrijskog prostora. Saopćenje mlade austrijske historičarke Elisabeth Ulsperger (»Bürgertum in der niederösterreichischen Provinz«) osvjetlilo je život donjoaustrijskog građanstva koristeći se obrascem metropole (Beč)—provincija (Donja Austrija). U svojoj završnoj riječi autorica je zaključila kako je postojanje građanske kulture, koja bi u širokom luku obuhvatila i metropolu i provinciju, krajnje upitno. Takva istraživanja suočavaju nas sa činjenicom da je nametanje integrativne, uniformne koncepcije građanstva riskantno, a postojanje pojedinih međusobno slabo povezanih »otoka građanstva i građanske kulture« sve izglednije.

Neusklađenost razvoja građanstva u Monarhiji najradikalnije je pokazao Károly Halmos (»'Zentrum' und 'Peripherie' — 'Gentry' und 'Verbürgerlichung in der ungarischen Provinz«) koji tvrdi kako je u Ugarskoj proces stvaranja građanstva (»Verbürgerlichung«) zapravo stvaranje plemstva (»Veradeligung«), jer je plemstvo bilo jedini historijsko-politički stalež koji je novim snagama mogao po-

nuditi socijalne i kulturne obrasce. Premda su teze o važnosti plemstva, napose liberalnog, za modernizaciju Ugarske poznate i prihvaćene, pitanje je ipak koliko se one mogu radikalizirati i vremenski protezati. Je li ono što je primjenjivo na sredini vrijedi i potkraj 19. stoljeća? Halmosov skepticizam prema postojanju modernoga mađarskog građanstva, očito inspiriran tezama J. Kocke, nije neopravdan, no je li u cijelosti točan? Rudimentarnost građanskog društva Ugarske u 19. stoljeću Halmos potkrepljuje i tvrdnjom kako proces stvaranja sitnog građanstva (»Verkleinbürgerlichung«) odgovara nastajanju sitnog plemstva — »gentry« u Engleskoj.

Vrlo zanimljiv prilog problematici odnosa centra i periferije dali su referati o nastajanju skupina građanstva na selu, odnosno u provinciji. Prije svega valja izdvojiti saopćenje Sergija Vilfana (»Unternehmer und Gutsbesitzer. Ländliches Bürgertum in Slowenien im 19. Jahrhundert«) o poduzetnicima i zemljoposjednicima kao ruralnom građanstvu u Sloveniji u 19. stoljeću. Vilfan je dokumentirano prikazao kako građani kupuju posjede ali je naglasio kratkotrajnost i špekulativnost takvih kupovina. Referat je jasno ukazao na to da se na slovenskom tlu još od početka 19. stoljeća može pratiti poduzetništvo i u ruralnom ambijentu te naglasio prisutnost građanskog kapitala u takvim pothvatima i kupnji nekretnina.

Na drugi je način tematiku periferikalnosti zahvatio Peter Vodopivec (»Liberalismus in der Provinz? Ein Beispiel des Triester Hinterlandes«) u svom referatu o liberalizmu u provinciji — tršćanskom zaleđu. Pokazujući djelatnost liberala u Sloveniji 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća, autor je zaključio kako je njihova djelatnost tek odjek liberalizma u centru Monarhije, a kao obilježja liberalizma u Sloveniji do ekonomske depresije 1873. naveo je neutemeljeni optimizam, inzistiranje na načelima a ne na razmatranju konkretnih privrednih uvjeta, te jak utjecaj prosvjetiteljskih ideala. Tek je ekonomska depresija suočila liberale s pravim i cjelovitim licem »novog doba«. U svojoj temeljitoj analizi »provincijskih liberalizama«, Vodopivec je pokazao da su glavnim promicateljima liberalnih tendencija i u slovenskom, i njemačkom taboru, bili pripadnici građanske inteligencije. Pri tome je slovenski tabor bio podijeljen na konzervativce, koji su socijalni temelj slovenskoga nacionalnog pokreta vidjeli u seljaštvu te su stoga stremili modernizaciji poljoprivrede, i liberale, koji su težili jačanju građanskog elementa.

U okvirima tematske skupine o socijalnoj strukturiranosti građanstva vrlo su zanimljiva bila izlaganja čeških povjesničara, posebice Otta Urbana i Jiřija Kořalka. Urban (»Bürgerlichkeit und das tschechische Bildungsbürgertum am Ende des 19. Jahrhunderts«) tvrdi kako do 1880. ne postoji moderna češka građanska inteligencija (»Bildungsbürgertum«), a tek se tada premošćuje i jaz između inteligencije u privatnoj i državnoj sferi. I Urban i Kořalka predlažu uvođenje pojma »sitna građanska inteligencija« (»Bildungskleinbürgertum«), jer je češko društvo do duboko u drugu polovicu 19. stoljeća imalo sitnograđanska obilježja. Tako Kořalka pokazuje (»Abgrenzungsprobleme zwischen Bildungsbürgertum und Kleinbürgertum — am Beispiel von Prag und Tábor um 1900«) kako je popis stanovništva čeških zemalja 1900. iskazao socijalne razlike između visokih državnih činovnika, sudaca, advokata i profesora s jedne strane, te činovništva tijela lokalne samouprave i učitelja, s druge.

Češki kolege potakli su i živu diskusiju o odnosu modernizacije, industrijalizacije, urbanizacije, liberalizma i građanskog društva. Urban se zapitao zašto

se modernizacija tako neminovno izjednačuje s navedenim pojavama. Zalažući se za pluralističku i višeznačnu koncepciju modernizacije, Urban je upozorio kako se agrarnim slojevima često neopravdano pripisuje antimodernizacijska tendencija a rast industrijske proizvodnje smatra se glavnim pokazateljem ekonomskog razvoja. Urban je problematizirao i rast gradova kao nepobitnu indikaciju modernizacije i širenja građanskog društva. Naime, stanovništvo koje migrira u veće gradove pretežno dolazi sa sela ili iz provincijskih gradića pa se postavlja pitanje koliko je riječ o »pravim« građanima i dionicima građanske kulture? Na tragu tih promišljanja P. Judson je dodao kako postoji pluralizam oblika i da kapitalizam ne mora nužno podrazumijevati i ekstenzivnu industrijalizaciju i urbanizaciju.

Ulogu činovništva u stvaranju građanskog društva obradila je Waltraud Heindl (»Bürokratisierung und Verbürgerlichung? Am Beispiel der Wiener Zentralbürokratie 1780—1848«), zaključujući da su činovnici u kulturnom pogledu važna skupina bečke građanske inteligencije. Upravo oko njenom referata dadu se preplesti i neka važna pitanja za promišljanje građanskog društva: Jesu li i koliko činovnici, oficiri i duhovništvo dio građanstva ili barem njegove kulture? Iz naglasaka niza znanstvenika dalo bi se zaključiti kako se te elemente ne smije unaprijed isključiti iz građanske kulture. U tom kontekstu bilo je zanimljivo izlaganje Huberta Mocka i Hansa Heissa (»Kulturelle Orientierungen des Südtiroler Bürgertums 1890—1930«) o kulturnim orijentacijama južnotirolskog građanstva 1890—1930. Posebice je zanimljiv Heissovo dio referata, jer razlaže odnos između modernizacije i katoličanstva. Heiss piše o »katoličkoj varijanti stvaranja građanskog društva« u južnom Tirolu a glavnim promicateljem toga stremljenja označava kršćansko-socijalni pokret.

Od ostalih referata spomenula bih istraživanje Ruperta Pichlera (»Die Bürgerlichkeit der Vorarlberger Unternehmer im 19. Jahrhundert«) o poduzetnicima u Vorarlbergu u 19. stoljeću. Pichler je prezentirao rezultate svojih istraživanja o socijalnom i regionalnom podrijetlu, obrazovanju, ženidbama, vremenskom rasponu djelatnosti i zanimanju sinova 351 poduzetnika. Oni su uglavnom imali slabije obrazovanje, ženili se unutar svoje ili sličnih socijalnih skupina, gotovo se nisu bavili visokom politikom a tzv. tendencije »feudalizacije« (težnja građanske elite da imitira način života aristokracije) zanemarive su. Pichler je ustvrdio da je tek četvrtina poduzetnika pripadala građanskom sloju, dok su drugi ostali u miljeu obojenom seljačkim ili obrtničkim obilježjima. Svoju tezu o nepripadnosti većine poduzetnika građanstvu Pichler ni u raspravi nije valjano obrazložio; govorio je o »sitnom produktivnom građanstvu« (»klein Wirtschaftsbürgertum«), no nije dao razdjelnicu između sitnih i velikih poduzetnika ni objasnio zašto bi svi sitni poduzetnici bili izuzeti iz građanstva. U diskusiji je Dirk Schumann napomenuo kako se u njemačkoj historiografiji više ne rabi termin »feudalizacija« građanskih slojeva već »socijalna birokratizacija«, međutim Pichler je s pravom primijetio da su oba pojma neprimjerena.

O ulozi veletrgovaca u modernizaciji i nacionalnoj integraciji civilne Hrvatske 60-ih godina 19. stoljeća referirala je Iskra Iveljić, ukazavši na to da su oni podupirali proces modernizacije na ekonomskom, kulturnom i manje na političkom planu, dok je omanja skupina nacionalno svjesnih hrvatskih veletrgovaca aktivno propagirala hrvatstvo te čak osporavala prestiž građanske inteligencije u javnom životu. Hrvatski veletrgovci načelno su podržavali libe-

ralne ideje ali su u praksi zahtijevali da se one prilagode situaciji na hrvatskom prostoru. U raspravi je D. Schumann iznio lucidnu opasku kako ga uloga hrvatskih veletrgovaca 60-ih godina umnogome podsjeća na predožujsko razdoblje njemačke povijesti a P. Judson je istakao da podvojenost između načela i prakse nije svojstvena samo liberalima nerazvijenih već i razvijenih zemalja. Uvelike se govorilo i o strahu od razvoja (Haas, Jiří Pokorný) koji je bio prisutan ne samo među donjim, rubnim slojevima građanstva već i među trgovcima i poduzetnicima.

Bio bi red postaviti pitanje što je ovaj znanstveni skup polučio — je li građansko društvo imalo jasnije smjernice, jesu li prevagu dobile posebnosti razvoja pojedinih područja ili su ipak zamjetne relevantne razvojne usporednice? Daleko od toga da mogu odgovoriti na postavljena pitanja, djelomično ću naznačiti mogućnosti odgovora.

Tijekom cijelog trajanja skupa neprestano je spominjan Jürgen Kocka, gotovo kao siva eminencija historiografije o građanskom društvu. Ipak, primjetno je bilo mišljenje kako su Kockine vrlo utjecajne postavke prvenstveno iznikle iz situacije na njemačkom prostoru te ih ne bi valjalo olako primjenjivati i na drugim područjima. U tom se pogledu pokušalo naći pravi omjer između specifičnosti pojedinih zemalja i općih razvojnih tokova. Usprkos velikim razlikama u razvoju građanskog društva u pojedinim dijelovima Habsburške Monarhije, neke zajedničke karakteristike neosporne su. Dakako, to ne znači da postoji monolitna, integrativna koncepcija građanstva u kojoj regije ili zemlje predstavljaju samo teritorijalnu eksternalizaciju jedinstvenoga središnjeg fenomena.